

בסייעתא דשמיא

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 17 • ערב סוכות תשפ"א

אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה - הלכה ארצישראלית נשכחת?

א. מחלוקת חכמים ורבי אליעזר

במשנת סוכות נחלקו חכמים ורבי אליעזר בדבר מספר הסעודות שחייב אדם לאכול בסוכה כדי לצאת ידי חובת המצוה:

רבי אליעזר אומר: ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. וחכמים אומרים: אין לדבר קצבה, חוץ מליל יום טוב ראשון של חג בלבד¹.

לדעת התלמוד הבבלי, אין הלכה כרבי אליעזר אלא כחכמים, וזאת מפני ש"חזר בו רבי אליעזר" לסבור כדעת חכמים, ש"אין לדבר קצבה חוץ מליל יום טוב ראשון של חג בלבד",

* קיצורים:

מחזור סוכות = מחזור סוכות שמיני עצרת ושמינת תורה לפי מנהגי בני אשכנז לכל ענפיהם, מהדורת ד' גולדשמידט ו' פרנקל, ירושלים תשמ"א
סטל, נהגו ישראל - סוכות = ספרי: נהגו ישראל: עיונים ובידורים בתולדות המנהג וההלכה - חג הסוכות, ירושלים תשפ

1 משנת סוכה, ב ו [=בבלי, סוכה כז ע"א]. המחלוקת הובאה גם בתנ"כ, פינחס, יג [=תנחומא, פינחס, טו]: "ילמדנו רבינו: מהו לאכול בחג חוץ לסוכה. כך שנו רבותינו: ר' אליעזר אומר: ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה. וחכמים אומרים: אין לדבר קצבה, חוץ מליל יום טוב הראשון של חג בלבד".

כפי שמוסר האמורא בירא בשם רב אמי². וכך נפסקה ההלכה בחיבורים המבוססים על התלמוד הבבלי, שהנודעים מהם הם 'הלכות גדולות'³, 'משנה תורה' לרמב"ם ו'שלחן ערוך' לר' יוסף קארו⁴.

התלמוד הבבלי הבין בדעת רבי אליעזר קודם חזרתו, שאין כל הבדל בין סעודת הלילה הראשון לשאר סעודות החג, שכולן חיוביות באותה מידה. אך לתלמוד הירושלמי, סובר רבי אליעזר - בלא שיחזור מדעתו הראשונה - שאכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה בימי החג הושוו זו לזו למצוה, היינו שיש מצוה לסעוד כל אחת מארבע עשרה הסעודות בסוכה, אך הן לא הושוו זו לזו להשלמה, כי רק סעודת הלילה הראשון חיובית עד שיש להשלימה במקרה שלא נאכלה בסוכה⁵.

אכן, גם אם נסכים לשיטת התלמוד הירושלמי, שרבי אליעזר חולק על חכמים, הרי שלפי הכלל ההלכתי הנודע: "יחיד ורבים - הלכה כרבים"⁶, ו"אין הלכה אלא כדברי המרובין"⁷, ברור לכאורה שההלכה כחכמים, ואין כל מצוה לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה. ואולם אין הדבר כה פשוט, שלא מעט פיוטים ארצישראליים קדומים (מהמאות השביעית-השמינית) כותבים שיש לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות, וקצתם הזכירו את הדבר בסמיכות ובכלל שאר הלכות ודיני החג. משמע שבזמנם של אותם פייטנים נהגו למעשה כשיטת רבי אליעזר, שיש לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, ובהכרח שבנידון הנוכחי נטו בני ארץ ישראל מן הכלל "יחיד ורבים הלכה כרבים", כפי שכבר ידענו ממקרים אחרים שכלל פסיקה זה אינו מוחלט ולעתים נקבעה ההלכה כדברי היחיד⁸.

נפנה אפוא לעיין באיזכורי ההלכה שבפייטנות הארצישראלית הקדומה:

ב. בפייטנות הארצישראלית הקדומה

בשבעתא לסוכות 'הללויה אומרה מטביעה', מפייט ר' אלעזר בירבי קליר, גדול פייטני ארץ ישראל בתחילת המאה השביעית:

2 ע'י בבלי, סוכה כז ע"א. נקטתי כהסברם של רוב הראשונים בסוגיית הבבלי. אמנם קצת ראשונים הסבירו את "חזר בו רבי אליעזר", שבתחילה הוא סבר כחכמים, שלילה הראשון בלבד חובה ושאר הימים רשות, וחזר לומר שחייב לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, ולשיטה זו, גם לדעת הבבלי סובר רבי אליעזר שיש חובה לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה. ראה: אנציקלופדיה תלמודית, כו, ערך 'שיבת סוכה', עמ' כח, ליד הערה 252 ובה.

3 הלכות גדולות, א, הלכות סוכה, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 335-336.

4 ראה: רמב"ם, הלכות שופר וסוכה ולולב, ו ז; שו"ע, או"ח, סי' תרלט, סעיף ג.

5 ראה: ירושלמי, סוכה ב ז, דף נג ע"א, לפי פירוש 'קרבן העדה'. וראה גם: י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, תל-אביב תשכח, עמ' 191-195; י' תבורי, מועדי ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מהדורה שלישית מתוקנת, ירושלים תשס"ו, עמ' 170.

6 בבלי, ברכות ט ע"א, לז סע"א, ועוד הרבה.

7 משנת עדויות, א ה.

8 ראה: אנציקלופדיה תלמודית, א, ערך 'הלכה', עמ' רנט-רס.

חֲשֵׁתִי לְוַעֲיָדָה / קָהֵל וְעָדָה

אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדָה / לְאֶרוּחַ בִּסְפָה⁹.

ביאור: 1 חֲשֵׁתִי: נזרתה, הקפדתה. לְוַעֲיָדָה: לאסוף ולקבץ. | 2 לְאֶרוּחַ בִּסְפָה: לאוכלם בסוכה.

הפייטן מדבר על עצמו: נזרתה לאסוף ('לְוַעֲיָדָה') קָהֵל וְעָדָה, כדי 'ל'ארוח' בסוכה את ארבע עשרה הסעודות. ואם כי לא מצאנו חובה להתוועד ולאכול את הסעודות בקיבוץ אנשים, דיבר הפייטן בהווה, שכן דרכו של עולם לסעוד בחג בהתאספות משפחתית¹⁰. ובפיוט אחר שלו, שבעתא לשבת של סוכות 'וישמחו כל אסיפת אמונים', שב הקלירי ומזכיר הלכה זו:

לְעוֹלָם יִרְנְנוּ / עִם עָדָה

בְּסַעַד אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדָה

בְּשִׁבְתַּי וְסוּכָה / עֲדִיָּה עֲנוּדָה

חֲגִיָּה לְהַרְגִּי [כְּחֹק תַּעֲנוּדָה]¹¹.

ביאור: 1 לְעוֹלָם יִרְנְנוּ: הלשון עלי-פי תהלים ה יב. עִם עָדָה: ישראל. | 2 בְּסַעַד אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדָה: באכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה. בְּסַעַד: אולי יש לנקד: בְּסַעַד. | 3 בְּשִׁבְתַּי וְסוּכָה: בשבת של סוכות. עֲדִיָּה עֲנוּדָה: כנסת ישראל עונדת את תכשיטיה. | 4 חֲגִיָּה לְהַרְגִּי: כנראה: להתאסף במועד, ו'להרגיש' הוא בדומה לתהלים נה טו: "בְּבֵית אֱלֹהִים נִהְלָךְ בְּךָ ג' ש", ברוב עם, בחבורה גדולה. לְהַרְגִּי[ש]: השלמת המהדירים. כְּחֹק תַּעֲנוּדָה: כציווי התורה, שחג הסוכות הוא "מִקְרָא קֹדֶשׁ" (ויקרא כג לה), והוא התאספות בעבור ענייני החג (עי' המובא לעיל, הערה 10).

כיוצא בזה בשבעתא לסוכות 'אחזה דעת כלילה ללילה' לר' יהושע הכהן, פייטן ארצישראלי שפעל דור או שניים אחרי הקלירי:

הַסְעָדָתָם מִן / מִשְׁלָתָם בְּמַעַשׂ אֶמֶן

וְאַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדָה מִזְמָן / לְעֻטָּתָן זְמָן¹².

9 נדפס אצל: ע' פליישר, 'מבנים סטרופיים מעין-אזורים בפיוט הקדום', הספרות, ב (תשל), עמ' 209.

10 ושמו משום שסוכות הוא "מִקְרָא קֹדֶשׁ" (עי' ויקרא כג לה), היינו, הַתַּאסְפוֹת לצורך ענייני החג (עי' ישעיה א יג ובתרגום; פירוש רמב"ן, ויקרא כג ב; והשווה: ספרי, במדבר, פיסקא קנא, מהדורת ח"ש הורוויץ, לייפציג תרעז, עמ' 196), שהסעודות בכללם. השווה מכילתא דר' ישמעאל, פרשת בא, מסכתא דפסחא, פרשה ט, מהדורת הורוויץ-רבין, עמ' 30: "...מִקְרָא קֹדֶשׁ' ... ארעם בַּמַּאכֵל ובמשתה ובנסות נקיה ... אין לי אלא יום טוב הראשון והאחרון שהם קרויין 'מִקְרָא קֹדֶשׁ', חולו של מועד מניין? תלמוד לומר: 'אלה מועדי יי אשר תקראו אותם מִקְרָא קֹדֶשׁ' (ויקרא כב ב)". היינו, גם חולו של מועד נקרא 'מִקְרָא קֹדֶשׁ' שהוא, בין היתר, "ארעם בַּמַּאכֵל ובמשתה".

11 רבי אלעזר בירבי קליר: פיוטים לחג הסוכות, מהדורת ש' אליצור ומ' רנד (בהכנה). תודתי למהדירים שאפשרו לי לעשות שימוש בחומרים שאספו למהדורתם. בכמה טורים יש מעט קריאות מסופקות, אך הן אינן משליכות לעניינינו ולפיכך לא ראיתי צורך לציין.

ביאור: נושא המחזרות הם ישראל. 1 **הסעדות מן**: האכלת את ישראל במן, בהיותם במדבר. **משלחם**: דימית, מלשון "וּמִשַּׁל מִשַּׁל" (יחזקאל יז ב). **במעש אמן**: למעשה אמן של ישראל, היא שרה, שבזכות שעשתה עוגות לאורחים (עי' בראשית יח ו) זכו ישראל למן. ראה בראשית רבה, מח יב, עמ' 490: "מאיזה זכות זכו ישראל שניתן להם המן? בשביל 'לושי ועשי עוגות' (בראשית יח ו)". והשווה תנ"כ, בשלח, כג: "המן כשנתן לישראל, באלוש ניתן להם, ולמה באלוש, בזכות אמינו שרה, דכתיב: 'לושי ועשי עוגות'". | 2 **וארבע עשרה סעודה מן**: יש לזמן ארבע עשרה סעודות בסוכה. **לעטות זמן**: מאכלם וסעודותיהם זומנו, וכפל הפייטן את העניין. ולשון לעיטה ('לעטת') על-פי בראשית כה ל.

וכך גם בברכת מזון מפויטת 'אוגדי ריבוע סיחים' לסוכות, שנתחברה בארץ ישראל:

מִהֶלְלִים כִּדְת בְּמִינִים אֲרֻבָּה

נוֹעֲדִים שֶׁבֶת בְּסֻכָּה שְׁבָעָה

שׁוֹבֵעַ שְׁמַחוֹת שְׁבָעָה

עוֹרְכֵי אֲרֻבַּע עֶשְׂרֵה סֵעֻדוֹת לְשִׁבּוּעָה.¹³

ביאור: 1 **מהללים כדת במינים ארבעה**: ישראל מהללים להקב"ה (ושמא הכוונה לאמירת ההלל) באחיות ארבעת המינים, כציווי התורה ('דת'). **מהללים**: בכת"י: 'מה לים', ותיקנת כהצעת המהדיר. | 2 **נועדים שבת בסוכה שבעה**: מתכנסים ויושבים בסוכה שבעה ימים. | 3 **שובע שמחות שבעה**: השביעים בשפע של שמחות. והביטוי 'שובע שמחות' על-פי תהלים טז יא. | 4 **עורכי ארבע עשרה סעודות**: כינוי ישראל, על-שום שעורכים ארבע עשרה סעודות בסוכה. **לשבועה**: עד כדי שבעה.

ארבע עשרה הסעודות שיש לסעוד בסוכה נזכרו בפיוט נוסף, הקדום לר' אלעזר בירבי קליר, שבמובאות מפיוטיו פתחנו את הפרק. כן נתפייט בפיוט ו מקדושתא לסוכות [א...]. הוד והדר, לפייטן אנונימי קדום:

פִּתְבֵּג סֵעֻדוֹת יָמִים וְלִילוֹת

[פ... .. ללות]¹⁴.

ביאור: 1 **פתבג**: מאכל (דניאל א ח). **סעודות ימים ולילות**: הסעודות שיש לאכול בסוכה בימים ובלילות.

הפייטן מדבר על 'סעודות ימים וְלִילוֹת', כלשונו של רבי אליעזר: "ארבע עשרה סעודות

12 מ' בארי, שבעה פיוטים לר' יהושע הכהן: הדפסה ראשונה, ההדרה, ביאור ומבואות על-פי כתבייד מן הגניזה, ע"מ, 'ירושלים תשעט, עמ' 60. לפי המשוער, פעל הפייטן בארץ ישראל במחצית השנייה של המאה השביעית. ראה שם, עמ' 8-12.

13 א' שמידמן, ברכות המזון המפויטות מן הגניזה הקהירית: מבוא ומהדורה מדעית, ע"ד, רמת גן תשסט, סי' קג, עמ' 471.

14 פיוט '[א... .. ארשון', נדפס: ש' אליצור, סוד משלשי קודש: הקדושתא מראשיתה ועד ימי רבי אלעזר בירבי קליר, ירושלים תשעט, עמ' 249.

חייב אדם לאכול בסוכה, **אחת ביום ואחת בלילה**, ומסתבר שאף הסכים עמו למניין של הסעודות - ארבע עשרה¹⁵.

וקודם לכן, בפיוט ג (משלש) של אותה קדושתא, נזכר הדבר ברמז:

מתוק ארוחת סָכָה / נעימ[... ..] שור

סעודות [...] / סָכָה / עֲלִינו כמ[... ..] מישור¹⁶.

ביאור: 1 **מתוק ארוחת סָכָה**: סעודת חג הסוכות המתוקה.

הקטיוע מקשה על הבנת הדברים, אך די לנו שהפייטן מדבר על "סעודות" בהקשר לסוכה כדי שנבין, שכפי הנראה הוא נקט כשיטת רבי אליעזר.

כל קטעי הפיוט שהובאו עד כאן הם לארבעה פייטנים שפעלו בתקופת הפייטנות הקלאסית ומעט קודם לכן, היינו במאות הששית-השמינית. אך גם בתקופה מאוחרת יותר, במחצית השנייה של המאה העשירית, מזכיר אחד מחשובי הפייטנים הארצישראליים את ארבע עשרה הסעודות שבסוכה. כן נתפייט ביוצר לסוכות 'אצילי כל לאום' מאת ר' שמואל השלישי, מראשי ההנהגה בישיבת ארץ ישראל בתקופה הנזכרת:

כמין בית מעֵבָה כְּשִׁירָה לְדִירְתְּכֶם

לְסֵעוֹד בָּה אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סֵעוֹדוֹת בְּרוֹתְכֶם

חֲקַת עוֹלָם לְדוֹרוֹתֵיכֶם¹⁷.

ביאור: 1 **כמין בית מעֵבָה כְּשִׁירָה**: השווה משנת סוכה, ב ב: "סוכה ... המעובה כמין בית...

כשרה". **לְדִירְתְּכֶם**: לדירת עראי שלכם, הסוכה. | 2 **ברותכם**: מאכלכם (עי' תהלים סט כב). |

3 **חֲקַת עוֹלָם לְדוֹרוֹתֵיכֶם**: ויקרא כג מא.

פייטן זה הציב את עניין ארבע עשרה הסעודות בסוכה בין חובות הלכתיות אחרות ההכרחיות לקיום מצות סוכה - מידותיה וסיכוכה הכשרות והחובה לדור בה¹⁸, משמע שלדעתו, אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה היא בגדר חובה של ממש.

15 ושוא נזכר הדבר במפורש בטור הקטוע בכתב־היד.

16 אליצור, סוד משלשי קודש, עמ' 147. הקדושתא לא נדפסה שם במדויק אלא פיוטיה פוזרו בין פרקי הספר, בהתאם לדין בתבניות הקדושתא.

17 יוצרות רבי שמואל השלישי: מראשי ההנהגה בירושלים במאה העשירית, מהדורת י' יהלום ונ' קצמוטה, ירושלים תשעד, עמ' 928.

18 קודם למובאה זו מפרט הפייטן את מידותיה החיוביות של הסוכה ואת הכשרו של הסכך, ולאחריה - את חובת הישיבה בסוכה: "זְקִיפַת סָכָה עַד עֶשְׂרִים שִׁיעָרוּ נְבוּנִי / חֲמִמָּה מְרָבָה מְצִילָתָה לְפִסּוֹל כְּהִגְיוֹנִי / [...] / טַפְחִים עֶשְׂרָה הִנְגַּבְתָּ מְכֻשֶׁת וּמְשׁוֹאֲנָה / [...] / לְדוֹרוֹתֵיכֶם מִדִּירַת קֶבֶע לְצֹאת, צוֹ צוֹר לְנֹתוֹ / מוֹשֵׁב קֶבֶע בְּדִירַת עֲרָאִי שָׁבוּ כְּאַהֲרָתוֹ" (יוצרות רבי שמואל השלישי, שם).

ג. מנהג, נוהג או הלכה קדומה

ובכן, **חמשה פייטנים** ארצישראליים – וארבעה או שלושה מהם קדומים¹⁹ – הביאו **בשבע** מיצירותיהם את עניין ארבע עשרה הסעודות שיש לסעוד בסוכה²⁰. ומסתבר שבכוחם של אזכורים אלו להעיד, שאכן בתקופתם של הפייטנים נהגו בארץ ישראל לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, בכל יום שתי סעודות, שכן רחוק מן הדעת שיעמוד פייטן בפני קהל ועדה ויאמר דברי בראות ופרטים המוכחים מן המציאות²¹. אך עם כל זאת, לא נתברר לפי שעה אם אכילת בני ארץ ישראל לארבע עשרה הסעודות בסוכה היתה בגדר **מנהג או נוהג**. 'מנהג' נובע ומושפע משיקולים הלכתיים שונים, גם אם לא חיוביים ממש, ואילו 'נוהג' הוא דבר שנעשה ומוכתב ברובו ממציאות החיים ואורחותיה ללא זיקה להלכה הפסוקה²². ולענייננו: אפשר שדרכם של בני ארץ ישראל בימי הפייטנים לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה היה בגדר 'מנהג', בעקבות שיטתו ההלכתית של רבי אליעזר (לדעת התלמוד הירושלמי, שבני ארץ ישראל הקדומים נהגו כמותו), שיש מצוה לנהוג כן, אך אפשר שהוא לא היה אלא 'נוהג'

¹⁹ אין לדעת בוודאות את זמנה של ברכת המזון המפוייטת 'אוגדי ריבוע סיחים', ממנה הבאנו לעיל, ליד הערה 13, אך כנראה גם היא מתקופת הפייטנות הקלאסית.

²⁰ עניין ארבע עשרה הסעודות שבסוכה נזכר גם בפיוט 'קדוש קדוש קדוש קדושיו בששה סוכות', לפייטן בשם יהודה שלא נודעה זהותו אשר למשוער פעל במאה העשירית או האחת-עשרה. אך בפיוט זה הוסבו – באופן דרושי – הסעודות אל הקרבנות ולפיכך אין ללמוד ממנו מאומה על הסכמה לשיטת רבי אליעזר. בפיוט זה מבקש הפייטן על הגאולה העתידה ובניין בית המקדש, ואלו דבריו הנוגעים לענייננו:

רחום רומם וקומם סכת דוד הנפלה
ראות בה ארבע עשרה סעודות אכילה
רחבה ונסבה למעלה למעלה.

(ע' פליישר, 'עיונים באופיים הפרוודי של אחדים ממורכבי הקדושתא', הספרות, ג [תשלב], עמ' 582).

כלומר: 'רחום' (כינוי פנייה להקב"ה), רומם והקם את בית המקדש ('סכת דוד הנפלה'), ושם נראה את ארבעה עשר הכבשים ה'אכלים' על המזבח למוסף החג (ע' במדבר כט יב ואילך), ותתקיים ההבטחה שנאמרה על בית המקדש שלעתידי: 'רחבה ונסבה למעלה למעלה' (יחזקאל מא ז). כפי הנראה, הפייטן העדיף להזכיר את ארבעה עשר הכבשים מכל קרבנות המוסף, שהם מרובים ומספרם קבוע בכל ימי החג, בשונה מהקרים שמניינם מרובה אך משתנה בכל יום והאילים שמניינם מועט, ולצורך הזכרת ארבעה עשר הכבשים השתמש הפייטן באופן מתוחכם בלשונו של רבי אליעזר ("ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה") כשהוא מסיעו מעניינו המקורי.

²¹ כמובן שמנהג ר' אלעזר בירבי קליר ופייטנים נוספים להביא בחדא מחתא שתי אגדות מנוגדות – אין לו מאומה לענייננו. האגדה אינה נגזרת ואינה משפיעה על מציאות החיים וההנהגה המעשית, והאחיזה בשתי דעות מדרשיות סותרות (גם כשניתן לומר, שאחת מהן בוודאי אינה אמת) אינה כה בעייתית, לא כן בעניינים הנוגעים למעשה כמו בנידון שלפנינו. על מנהגם של הפייטנים להביא שתי אגדות מנוגדות, ראה מאמרי: 'סך הקולות שנשמע במתן תורה', סגולה, א, ירושלים תשעב, עמ' 57.

²² על המונחים 'מנהג' ו'נוהג' וההבדל ביניהם, ראה: ח' סולוביצ'ק, 'ינים: סחר בינים של גויים: על גלגולה של הלכה בעולם המעשה', תל-אביב 2003, עמ' 128 הערה 23. ואני השתמשתי במונח 'נוהג' באופן שונה. ראה גם ספרי: נהגו ישראל – סוכות, עמ' סב ליד הערה 53 ובה.

בעלמא, בעקבות ארחות החיים של אותם דורות לאכול שתי סעודות בכל יום, אחת בבוקר ואחת בערב.

קשה להכריע שאלה זו באופן ברור, אך מכך ששניים מהפיוטים המדוברים שילבו את אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה בין הלכות ודינים אחרים של החג ומצות סוכה²³, נראה שלדעתם הדבר הוא בגדר חובה או, לכל הפחות, בגדר מצוה של לכתחילה. ויבואו אפוא דבריהם המפורשים, יחסית, ויאירו את סתימותם של הפיוטים האחרים.

אכן עתה, אם כנים אנחנו, שמא ניתן לשער, שהמנהג הארצישראלי בימיהם של הפייטנים לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות הוא שריד להלכה הקדומה של ימי הבית. כבר נתברר שמשנתו של רבי אליעזר, בכל תחומי ההלכה, מייצגת את דמותה של ההלכה הקדומה של ימי הבית, המיוסדת על שיטת בית שמאי, ומשם גם נגזרה שיטתו המחייבת לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, ואילו חכמים חלקו עליו ואחזו במגמה לצמצם את חובות חג הסוכות ביחס להלכה הקדומה²⁴. ואם כי בדרך כלל הוכרעה ההלכה כדעת חכמים וכמותה נהג העם, נראה שבמקרה שלפנינו היו שהמשיכו לנהוג כפי שנהגו בימים עברו על-פי ההלכה הקדומה, שכן חכמים לא אסרו את אכילת ארבע עשרה הסעודות בסוכה אלא רק לא חייבו (בחובה של ממש או כמצוה בעלמא), וגם ארחות חיייהם של הקדמונים – לאכול בכל יום שתי סעודות, בבוקר ובערב – תמכו בהמשך קיומה של ההלכה הקדומה.

מכל זאת נראה, שבני ארץ ישראל בימי הפייטנים אכלו ארבע עשרה סעודות בסוכה מכוח 'מנהג', כזה המושפע וניזון משיקולים ותפיסות הלכתיות. ולהלן נוסיף לכך סייעתא חשובה²⁵.

ד. באיטליה ובאשכנז, בפיוט ובהלכה

אחרי שמצאנו שבארץ ישראל הקדומה נהגו לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכות, אם משום מצוה (כדעתו של רבי אליעזר לתלמוד הירושלמי) ואם משום מנהג, לא יפלא הדבר שנמצא את עקבותיה של הקפדה זו גם באיטליה הקדומה ובאשכנז-צרפת, שכן מן המפורסמות הוא,

23 כך בברכת המזון המפוייטת 'אוגדי ריבוע סיחים' לפייטן אנונימי (לעיל, ליד הערה 13) וביוצר 'אצילי כל לאום' לר' שמואל השלישי (לעיל, ליד הערה 18).

24 ראה בהרחבה: י"ד גילת, משנתו של ר' אליעזר בן הורקנוס ומקומה בתולדות ההלכה, תל-אביב תשכח. על שיטתו הכללית של רבי אליעזר המחמירה והמרחיבה בהלכות סוכה, ראה שם, עמ' 191-202, ועל חיובו לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה כמשקפת את ההלכה הקדומה, ראה שם, עמ' 191-197, ואצטט מקצת דבריו (עמ' 193-195): "מסתבר שההלכה הקדומה לא הבחינה בחובת סוכה בין היום הראשון לשאר ששת ימי החג, וחיובה – כר' אליעזר – אכילה בסוכה כל יום בבוקר ובערב. הרי גם המקרא גופו אינו מבדיל בין היום הראשון לשאר הימים אלא לעניין לקיחת ארבעה מינים בלבד ('ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדד', ויקרא כג ז), ואילו לעניין ישיבה בסוכה נאמר: 'בסוכות תשבו שבעת ימים' וגו' (שם שם מב)... מתקבל אפוא על הדעת, שחובת... ישיבה בסוכה בחג הסוכות נהגו לפי ההלכה הקדומה כל שבעה, אלא שבמשך הזמן הפקיעו חכמים את תחולתן מכל ימי החג וצמצמו אותן ללילי יום טוב הראשון של חג".

25 עי' להלן, ליד הערה 40.

שבני איטליה הקדומים נמשכו אחר המנהג הארצישראלי, ואחריהם נגררו בני אשכנז וצרפת. וכן נתפייט בסילוק 'אותי הדריר מענמים' לסוכות, לפייטן איטלקי או ביזנטי לא נודע:

אותי הדריר מענמים
בירנני וסיגלני מעמים
גם זיהרני ברישומים
חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים.

5 דפנות שלש וסככות

הזהירני בלי תככות

וציוני ארבע עשרה ערוכות

כל האזרח בישראל ישבו בסכות²⁶.

ביאור: בכל הפיוט הדובר הוא ישראל¹. **אותי**: את ישראל. **הדריר מענמים**: הוציא לדרור ולחופשי ממצרים ('ענמים', על-שום בראשית י' ג). | **בירנני**: ברר אותי, את ישראל, מכל הגויים. **וסיגלני מעמים**: על-פי שמות יט ה: "והייתם לי סגלה מכל העמים". | **גם זיהרני ברישומים**: גם הזהיר וציווה אותי בדברים שנכתבו בתורה, שהובאו בטור הבא. | **4 חג הסוכות תעשה לך שבעת ימים**: דברים טז יג. | **5 דפנות שלש**: לסוכה. **וסככות**: וסכך לסוכה. | **6 הזהירני בלי תככות**: הזהירני לעשות (עי' משנת סוכה, א) בלי ערמה ותככים. | **7 וציוני ארבע עשרה ערוכות**: ציווני לערוך ארבע עשרה סעודות. | **8 כל האזרח בישראל ישבו בסכות**: ויקרא כג מב.

פשוט לו לפייטן שהקב"ה ציווה את ישראל לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות, והדבר הוא חלק ממצוות הישיבה בסוכה, ומפני כך העמידו הפייטן במחרוזת המדברת בהכשרה של הסוכה אשר גם חותמת: "כל האזרח בישראל ישבו בסכות". כמותו גם נהג פרשן המקרא הביזנטי ר' טוביה ב"ר אליעזר, בן סוף המאה האחת-עשרה, הכותב בפירושו הדרשני 'לקח טוב' על התורה:

'שבעת ימים' (ויקרא כג מב), נאמר כאן 'שבעת ימים', ונאמר במילואים: 'ופתח אהל מועד תשבו יומם ולילה שבעת ימים' (שם ח לה). מזה להלן עשה לילות כימים, אף כאן עשה לילות כימים. **מכאן אמרו: ארבע עשר סעודות צריך אדם לאכול בסוכה, אחת ביום ואחת בלילה**. וצריך לברך 'לישב בסוכה' בכל פעם ופעם²⁷.

²⁶ מחזור כמנהג רומא, כת"י רומא, ספריית אנג'ליקה 78 (מתכ"י: F11720), דף 202א.

²⁷ פסיקתא זוטרתא, פרשת אמור (ויקרא כג מב), ויניציאה שו, דף ל ע"ד; מדרש לקח טוב המכונה פסיקתא זוטרתא: עם ביאור [...] הרא"ם, [ג], פרשת אמור, וילנא תרמד, עמ' 133-134. על הפירוש הדרשני 'לקח טוב' ומחברו, ראה: י"מ תא-שמע, 'מדרש לקח טוב: רקעו ואופיו', בספר: כנסת מחקרים, ג, ירושלים תשסו, עמ' 259-292.

עדיין לא זכינו למהדורה מדעית של פירוש דרשני חשוב זה, ואף לא לרישום מדויק של כתב-ידו הקטעי

הקשת "שבעת ימים" שבחג הסוכות ל"שבעת ימים" שבמילואים כדי ללמוד שגם בחג הסוכות "עשה לילות כימים", הוא נימוקו של רבי אליעזר לחובת אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה, לדעת התלמוד הירושלמי²⁸, ומשם העתיקה בעל 'לקח טוב'. אולם הא כיצד הוא התעלם לחלוטין מדעתם של חכמים? הן לכאורה הלכה כמותם! אין זאת אלא שמחבר 'לקח טוב' לא ראה את עצמו מחוייב להביא גם את דעת חכמים, כי במקומו ובזמנו נהגו כדעת רבי אליעזר והקפידו לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה²⁹.

וגם אם תאמר, שאין מביאים ראיה מפירוש על התורה, מאחר שלפעמים לא חששו פרשני הפשט מלפרש את המקראות שלא כהלכה כל זמן שפירושם התיישב בפשוטו של מקרא – טענה שלדעתי אין בה ממש בנידוננו, מאחר שמדרש 'לקח טוב' רחוק מלדוף אחר פשטות המקראות – הרי לנו חיבור **הלכתי** מובהק, שנתחבר בידי אחד מחכמי רומא, המביא **אך ורק** את דעתו של רבי אליעזר בחובת אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה! כן כותב ר' משה ב"ר יקותיאל מרומא, ממשפחת האדומים, ב'ספר התדיר' (חובר סביבות השנים קלג-קנ, 1390-1373): **"וארבע עשרה סעודות חייב אדם לעשות בסוכה**, אחת ביום ואחת בלילה"³⁰.

כיוצא בזה, גם שלושה חיבורי הלכה **אשכנזיים** מתקופתם של הראשונים הביאו את דעתו של רבי אליעזר בלבד והתעלמו לחלוטין משיטתם של חכמים. מכל זאת משמע, שכן היתה

הגניזה שלו (עבודה ראשונית, אך לא מספקת, עשה צ' שמעוני בעבודתו: אקדמות להוצאה חדשה של 'לקח טוב' שמות, ע"מ, רמת-גן תשנ"ד), ולא עלה בידי לאמת את נוסח הדפוס על-פי כל המקבילות שבכתב-יד אלא רק על-פי שניים מהם: כת"י סנקט פטרבורג, הספרייה הלאומית רוסיה Ms. EVR I 245 (מתכ"י: F51114), דף 248; כת"י סינסיניטי, ספריית היברו יוניון קולג' 45 (מתכ"י: F17336), דף 131. שניהם בכתביה ביוזניית מהמאה הארבע-עשרה או החמש-עשרה, ונוסחם זהה, בקטע שהובא בפנים, לנדפס (פרט ל"וצריך לישב בסוכה על כל פעם ופעם" בכת"י סנקט פטרבורג הנ"ל, שהוא כנראה טעות סופר). ואילו בכת"י פירנצה, הספרייה הלאומית המרכזית Ms. Magl. III.35 (מתכ"י: F11963), שהוא כתב-יד היד השלם והקדום ביותר של החיבור, חסר רובו של הפירוש לפרשת אמור ובכללם הפסוק הנוכחי, שנשמטו כמה דפים בין הדפים 214-215.

28 ירושלמי, סוכה ב ז, דף נג ע"א.

29 את המובאה ממדרש 'לקח טוב' הביא – בשינויים – ר' שת ב"ר יפת הרופא מארם צובה בפירושו לתורה, שדך בשנת ה'מ"ה (1285). ראה: חמאת החמדה, ג, ויקרא כג מב, מהדורת י" סלאם, ירושלים תשס"ד, עמ' 179. על שימושו המרובה של בעל 'חמאת החמדה' במדרש 'לקח טוב', ראה: חמאת החמדה לספר בראשית: מתוך הפירוש על התורה של ר' שת הרופא בן יפת מארם צובה, מהדורת ב' פלדשטרן, ירושלים תשס"ה, מבוא, עמ' 25 ואילך. ובנוגע למובאה שלפנינו ראה גם: י' אסקוק, ההלכה והמנהג ב'חמאת החמדה' לר' שת בר יפת הרופא, ע"ד, ניויורק 1990, עמ' 92-94. ומכיון שכך מסופקני אם דברי ר' שת הרופא מבטאים מנהג פעיל.

30 ספר התדיר, סימן מב (הלכות סוכה), מהדורת הרב מ"י הכהן בלוי, ניויורק תשנ"ב, עמ' רסב. מיד אחרי הדברים שצוטטו בפנים ממשיך המחבר וכותב: "ואפילו ירדו גשמים בלילה הראשון, חובה לאכול בסוכה סעודה ראשונה". מזה נראה, שחובת אכילת ארבע עשרה הסעודות פחותה מחובת הסעודה בליל ראשון של יום טוב, ממש כדעתו של רבי אליעזר לדעת התלמוד הירושלמי! לזמן חיבורו של 'ספר התדיר', ראה: י' וידלוב, 'המחזור כמנהג בני רומא, שונצינו-קזאלמירי רמ"ו (1485-1486)', ישרון, כד (תשע"א), עמ' נתקיד-תתקטו.

דעתם של מקצת בעלי ההלכה באותם דורות, ומכיון שכך אין צורך להפליג ולדחות בקש את המסקנה הפשוטה העולה ממדרש 'לקח טוב'.

והנה הדברים שנכתבו באותם שלושה חיבורי הלכה אשכנזיים:

[א] 'מנהגים ישרים', כת"י פריס, הספרייה הלאומית 391 hebr. (מתכ"י: F30135), דף 58א-ב³¹

ואין מברכין על הלולב אלא שבעת ימים, ועל הלולב מברך רק יום ראשון 'שהחיינו', ולא בשאר ימים. ועל הסוכה - מברך כל שבעה ימים, **לכל סעודה מארבע עשרה סעודות שאדם חייב לאכול בה, אחת ביום ואחת בלילה.**

[ב] קובץ ליקוטים אשכנזי, כת"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 642 Opp. (מתכ"י: F17712), דף 389א³²

ר' אליעזר אומר: ארבעה עשרה סעודות חייב אדם לאכול בסוכה. מאי טעמא דר' אליעזר, דאמר קרא: 'בסוכות תשבו שבעת ימים', זה תשבו כעין תדורו, אחת סעודה ביום ואחת בלילה... וכל ארבע עשרה סעודות מברכין קודם הסעודה: ב"א יי אלהינו מלך העולם, אקבו"ץ לישב בסוכה.

[ג] חיבור מנהגים קצר, כת"י פריס, הספרייה הלאומית 644 hebr. (מתכ"י: F11540), דף 213ג³³

ובכל חולו של מועד³⁴ מברכין קודם על הלחם 'המוציא' ו'לישב בסוכה'. וכן יעשה לכל סעודתו, ואפילו אוכל מאה פעמים צריך שיאכל בסוכה, **ואל יפחות פחות משני פעמים בכל יום, שצריך אדם לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות, אחת ביום ואחת בלילה.**

ועל שלושה חיבורים אשכנזיים אלו נוסף חיבור הלכתי אחר, מסוף המאה השלוש-עשרה לכל המאוחר, שכפי הנראה נכתב בידי חכם בן פרובאנס:

בסכות חייבין כל ישראל לעשות סכה ולאכול בתוכה ארבע עשרה סעודות³⁵.

31 מדובר בחיבור קצר של מנהגים (דפים 355-61א מכת"י) שכותרתו 'מנהגים ישרים', המוסיף לתחום המנהג האשכנזי. החיבור נכלל בקובץ שרובו חיבורי הלכה ומנהגים בעלי זיקה ברורה לאשכנז-צרפת, ובנוסף לכך נזכרו בחיבור רק חכמים ומנהגים אשכנזיים (חוץ מפעם אחת שהזכיר לרב נטרונאי גאון) - ראבי"ה (דף 56א), מהר"ם (דף 257), מנהג וורמייזא ומגנצא (דפים 59א, 60א, והדברים ידועים מחיבורי מנהג אשכנזיים אחרים) וגם לעז אשכנזי (דף 260). כתב-היד הוא בכתביה אשכנזית מהמאה הארבע-עשרה.

32 = הרב י' בינדר, 'ליקוטים אשכנזיים: פסקים ותשובות, מנהגים ומעשים', ירושתנו, ז (תשעד), עמ' מד-מה, סימן לא. הקובץ הועתק באשכנז סביבות שנת ה'צ"ז (1337).

33 חיבור זה הועתק בסידור כמנהג אשכנז, מהמאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה. למקור זה הפני הרב א' ביטון ותודות נתונה לו.

34 של חג הסוכות.

35 פסקי הלכות ששולבו בסידור כמנהג פרובאנס, כת"י פריס, הספרייה הלאומית 637 hebr. (מתכ"י:

ובכן, שלושה חיבורי הלכה ומנהג אשכנזיים ושניים נוספים, איטלקי ופרובנסאלי – שכנראה אינם תלויים זה בזה – אומרים בשפה ברורה ובלשון שאינה משתמעת לשני פנים, שיש לסעוד ארבע עשרה סעודות בסוכה, כדעת רבי אליעזר. וכה ברור להם הדבר עד שהם אפילו אינם מביאים לצד הוראתם את דעת חכמים החולקת!

לארבעה החיבורים האחרונים (האשכנזיים והפרובנסאלי) קיימים מאפיינים דומים: הם אנונימיים, שלא נודעה זהות מחבריהם, היקפם קצר, סגנונם עממי והם משמשים כמדור הלכתי המלווה את סידור התפילה³⁶. כל זה מצביע, שחיבורים אלו לא נכתבו בידי חכמי הדור אלא עלידי חכמים מהשורה השנייה והשלישית, אשר באו להגיש את ההלכה והמנהג לצבור הרחב המצוי יותר בסידורי תפילה ומחזורים מאשר בחיבורי הלכה סמכותיים ומקיפים.

ושמא הבחנה זו בכוחה להסביר מדוע פסיקה מחודשת זו, שיש לאכול בסוכה ארבע עשרה סעודות, מופיעה רק באותם חיבורים משניים, עממיים, שתוקפם אינו ברור, ונעלמה לחלוטין מעשרות רבות של חיבורי הלכה מפורסמים וסמכותיים שנכתבו בתקופת הראשונים (פרט ל'ספר התדיר')?³⁷ מסתבר, שחיבורי ההלכה הממוסדים מחוייבים יותר לכללי הפסיקה שנתקבלו מקדמת דנא, שכן הם באו להורות את ההלכה הנכונה מצד הפסיקה המקובלת, ולפיכך לא היה באפשרותם לנקוט בשיטת רבי אליעזר הדחיה לחלוטין, לשיטת התלמוד הבבלי, שהלכה כמותו מול התלמוד הירושלמי³⁸, אך לא כן ארבעת החיבורים הקטנים הנזכרים, המבטאים יותר את 'דופק החיים', את המנהג הפעיל שהתהלך בקרב הצבור (או בחלקו), שלא תמיד תאם את כללי הפסיקה הקבועים³⁹.

(F31440), דף 380; הועתק במאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה. בקטלוג המכון לתצלומי כתבייד עבריים בירושלים זוהה כתב-היד כסידור מנהג צרפת, אך באמת הוא כמנהג פרובאנס. ראה מאמרי: "יום טוב גדול של ערבה": שמו של היום השביעי של סוכות, ירושתנו, ט (תשעו), עמ' קז-קצא הערה 230. בנוסף למקור פרובנסאלי זה, שמא גם ניתן למצוא הד קלוש לאימוץ דעת רבי אליעזר בפרובאנס בספרו ההומוריסטי של ר' קלונימוס בן קלונימוס, 'מסכת פורים', בו הוא כותב: **"ארבע עשרה סעודות חייב אדם לאכול בפורים, בין לילה ויום"**. רבי בלעם אומר: ביום פורים בלבד, שהרי אמרו חכמים סעודת פורים שנאכלה בלילה, לא יצא" (מגילת סתרים מסכת פורים, ויניציאה שיב, עמ' 31, לפי העותק הדיגיטלי שבמאגר 'היברובוקס', ספר מס' 52602). ר' קלונימוס בן קלונימוס (ה'מו-פח, 1286-1328), היה בעיקרו בן פרובאנס, אם כי נדד בארצות שונות ואפשר שכתב את 'מסכת פורים' באיטליה, או לאחר שהותו בה (ראה: ח' שירמן, תולדות השירה העברית בספרד הנוצרית ובדרום צרפת, ערך והשלים ע' פליישר, ירושלים תשנז, עמ' 525-524 והערה 46).

36 אפילו 'מנהגים ישרים' (כת"י פריס 391) שלא הועתק בסידור תפילות מופיע בקובץ הכולל פיוטים וחומרים דומים שמקומם הטבעי הוא בסידור התפילה, כמו 'שבעים פסוקים' (דפים 461-462), 'פרשת המן' (דפים 463-464) וכיוצא בזה.

37 לאמיתו של דבר, ל'ספר התדיר' דמיון רב לארבעה החיבורים הנזכרים, כי גם הוא נכתב בסגנון קצר ועממי וגם הוא נועד ללוות את סידור התפילה (של בני רומא), אם בגליון הסידור ואם במדור בפני עצמו. ראה על כן: יודלוב, המחזור כמנהג בני רומא (לעיל, הערה 30), עמ' תתקטו.

38 ראה: אנציקלופדיה לתלמודית, ט, ערך 'הלכה', עמ' רנ-רנא, ובכל המובא שם בהערות.

39 לכן שסידורי התפילה מבטאים את המנהג או הנוהג הפעיל של הצבור הרחב, שלעתים היה שונה מהנקבע

ולאחר שמצאנו מקורות הלכתיים מאיטליה, אשכנז ופרובאנס, שדרשו (משום 'מצוה' לכל הפחות) לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, וזאת כנראה, בהשפעת המנהג הארצישראלי הקדום, 'בואו מקורות אלו וילמדו על אביהם-מולידם הקמאי, שגם מנהגם של בני ארץ ישראל בנידון נובע מ'מנהג' ולא מ'נהג' בעלמא⁴⁰.

ה. פיוטים צרפתיים ותיקוני סופרים

גם שני פיוטים צרפתיים קדומים למדי הביאו את ההוראה שיש לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, אבל כאן, בנוגע לאחד הפיוטים, לא שתקו חכמים. הפיוט 'בצאתי מחזק מסוכה' לפייטן ר' משה בר יצחק, פייטן לא נודע שכנראה פעל בצרפת, מוקדש כל כולו לפרטי הלכות ודיני הסוכה, מידותיה ותנאי קיום המצוה, ובין הדברים נתפייטו בו ההלכות הבאות:

צווי סכָה דִּירַת קֶבֶע

לֵאמֹר לְגִמּוֹר לְזִמּוֹר וְלִקְבֹּעַ

וְתִקְוֶנָה אֲרֶבֶעַ עַל אֲרֶבֶעַ

חֹג לְחַג חַג מוֹעֲדוֹת

5 לְגִמּוֹר אֲרֶבֶעַ עֶשְׂרֵה סְעוּדוֹת

לְקַיֵּם בּוֹ מִשְׁכָּנוֹת יְדִידוֹת

קִבְּעֵתָהּ רֵאשׁוֹ וְרָבּוּ וְשִׁלְחָן

מִחֻזְקָת בְּהִכָּשֵׁר לְהִבִּין וּלְהִבָּחַן

לְזִכּוֹת נְשׁוּאִים מִנֵּי רַחֵם⁴¹.

ביאור: 1 צווי סכָה דִּירַת קֶבֶע: נצטוונו להקים סוכה של דירת קבע; וראה להלן, ביאור לטור 3. | 2 לֵאמֹר לְגִמּוֹר, לְזִמּוֹר וְלִקְבֹּעַ: ללמוד ולקבוע את כליו בסוכה. השווה ברייתא שהובאה בבבלי, סוכה כח סע"ב: "כל שבעת הימים עושה אדם סוכתו קבע וביתו עראי. כיצד? היו לו כלים נאים - מעלן לסוכה, מצעות נאות - מעלן לסוכה, אוכל ושותה ומטייל בסוכה, ומשנן בסוכה". | 3 וְתִקְוֶנָה אֲרֶבֶעַ עַל אֲרֶבֶעַ: כשיטת רבי, שסוכה אינה כשרה "עד שיהא בה ארבע אמות על ארבע אמות" (בבלי, סוכה ג ע"א), כי לדעתו, סוכה צריכה להיות דירת קבע (בבלי, סוכה ז ע"ב). ואע"פ שלפסיקת ההלכה המקובלת אין הלכה כמותו, נקט פייטנו כשיטת הלכות קצובות, הלכות סוכה, ס' ב, מהדורת מ' מרגליות, ירושלים תשכ"ב, עמ' 102: "ואם אינו יכול לעשותה [=את הסוכה] גדולה, יעשה אותה קטנה, עד שתהא מחזקת ראשו ורובו ושולחנו, כשירה..." היינו, לכתחילה יש לעשות את הסוכה גדולה, והכוונה לארבע

בספרות ההלכתית הסמכותית, ראה גם מאמרי: יום טוב גדול של ערבה (לעיל, הערה 35), עמ' קפט-קצב. ואע"פ שדיוני שם עוסק במשפטים הקשורים לנוסח התפילה עצמה (כותרות מדורי התפילה), מסתבר שכן הוא - אך שמא בהיקף מצומצם יותר - גם בנוגע לחיבורי הלכה שנכתבו כדי ללוות את התפילה.

40 על שאלה זו, ראה לעיל, תת-פרק ג.

אמות על ארבע אמות, כפי שהבינו וביארו ראשונים נוספים. ראה מאמרי 'הידורה של סוכה גדולה' (בכתובים). | 4 **חוג לחג חג מועדות**: לחוג ולשמוח בחג. ואולי כוונתו: בחג שיש בו שני מועדים - יום טוב ראשון ושמיני עצרת. השווה משנת סוכה, ד א: "ההלל והשמחה - שמונה". | 5 **לגמור**: להשלים. | 6 **לקיים בו**: להקים בו, בחג הסוכות, או: בזכות חג הסוכות. **משכנות ידידות** - כינוי לבית המקדש. | 7 **קביעתה**: הלכתה. כלומר: שיעורה ההלכתי של הסוכה. | 8-7 **ראשו ורבו ושלחן מחזקת**: כן השיעור המינימלי של הסוכה, כשיטת הלכות קצובות, ע' לעיל, ביאור טור 3. **בהכשר להבין ולהבחין**: יש להבין ולבחון את מדות הסוכה, אם שיעורה כשר. | 9 **לזכות**: במצות סוכה. **נשואים מני רחם**: את ישראל. והכינוי על-פי ישעיה מו ג.

הפייטן מסדר את הלכות ודיני הסוכה - ורק מקצת דבריו הובאו כאן - וביניהם גם את הצורך לאכול בה ארבע עשרה סעודות. וכך גם נהג פייטן צרפתי נוסף, ר' אליהו בר צדוק, בפיוט מערבית 'אימתך סודרת קלושך במקהלות', שהוקדש גם הוא ברובו המכריע להלכות ודיני הסוכה:

חַק אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעוּדוֹת
חִיבִין לְאָכֹל בְּסֻכָּה וּלְהַחֲדוֹת
בְּחַג הַסֻּכּוֹת⁴².

ביאור: 1 חק: ציווי. | 2 ולהחדות: ולשמוח.

אמנם חשוב להדגיש, שבשני פיוטים אלו נכללו בין הלכות ודיני הסוכה גם עניינים שאינם מעיקר ההלכה, פרטים שהם רק בגדר מנהג טוב ו'מצוה'⁴³, ולפיכך ייתכן, שגם הוראתם לסעוד ארבע עשרה סעודות בסוכה לא נאמרה כחובה של ממש אלא רק כ'מצוה', ממש כהסברו של התלמוד הירושלמי לשיטת רבי אליעזר⁴⁴.

אך בין כך ובין כך, לא היתה דעת כולם נוחה מהנאמר בפיוט האחרון, כפי שהעיר חכם אנונימי, אשכנזי או צרפתי, אשר דבריו נקלטו בהגהה שבאחד מכתבי-היד של ספר המנהגים לר' ברוך שליח צבור מטרווייש:

גם עוד טעה בו הפייט: 'חק י"ד סעודות חייבין לאכל בסוכה להחזות'⁴⁵, וזה אינו,

⁴¹ פיוט 'בצאתי מחדק מסוכה', מחזור סוכות, עמ' 125. מסתבר שהפייטן הוא בן צרפת שכן פיוטו נשתמר רק במחזור כת" צרפתי. ראה: מחזור סוכות, מבוא, עמ' לו. ובאשר לזמנו, לדעת יוט"ל צונץ, הוא היה קדום, ראה: L. Zunz, *Literaturgeschichte der synagogalen Poesie*, Berlin 1865, p. 333.

⁴² מחזור סוכות, עמ' 39.

⁴³ כן, למשל, לשני הפיוטים יש להקפיד, כהידור מצוה, ששיעור הסוכה יהיה ארבע אמות על ארבע אמות (ראה לעיל, ליד הערה 41, טור 3 ובביאור: מחזור סוכות, עמ' 40 טור 6), ולפיוט השני, על הסוכה להיות מרובעת ולא עגולה (ראה: מחזור סוכות, עמ' 40 טור 7; סטל, נהגו ישראל - סוכות, עמ' ט-י), ועוד כיוצא בזה.

⁴⁴ ע' לעיל, ליד הערה 5.

⁴⁵ כן בכתב-היד, וכנראה צ"ל: 'להחדות', בדל"ת, משום החרייה.

דהלכה כחכמים, שאמרו, דאין קצבה, דבעיא תדורו תנן, דאי בעי אכיל ואי בעי לא אכיל, חוץ מליל יום טוב הראשון דיליף מט"ו דחג המצות. עכ"ל⁴⁶.

לעומת חכם זה נקטו אחרים מהלך כוחני יותר, והגיהו בחזקה את לשון הפיט והסיעוהו לשיטת חכמים, שאינם מחייבים לסעוד בסוכה אלא רק בליל יום טוב הראשון בלבד:

חֶק סְעוּדוֹת אִם מַעֲט אִם רַבָּה

חֲכָמִים פָּרְשׁוּ אֵין לְדַבֵּר קֶצֶבָה

בְּחַג הַסֻּכּוֹת⁴⁷.

ביאור: 1 חק: ציווי. **אם מעט אם רבה:** אם הרבה בסעודות ואם מעט בהן. | 2 **חכמים:** חכמים החולקים על רבי אליעזר במשנת סוכה, ב ו. **פרשו:** אמרו. **אין לדבר קצבה:** משנת סוכה, שם: "וחכמים אומרים: אין לדבר קצבה".

וכן, במשיכת קולמוס, העבירו מן העולם את דעתו הייחודית של פייטננו, שאע"פ שאינה תואמת להלכה הפסוקה מצאנו לה במשך הדורות לא מעט חברים, כפי שראינו עד כה⁴⁸.

⁴⁶ ספר המנהגים לר' ברוך שליו צבור מטרוויש, כת"ל לונדון, מונטיפיורי 150 (מתכ"ל: F5151), דף 9א, בהגהה. ולא נתברר איזה חיבור צוטט בהגהה זו (אולי הוא פירוש פיוטים?) וכלפי מי נאמר "עכ"ל". הגהה זו אינה מגופו של 'ספר המנהגים', והובא בה קטע מחיבור לא נודע המברר את נכונותם של שני עניינים הלכתיים שבפיוט 'אימתן סודרת קלוסך במקהלות' מול ההלכה הפסוקה, וכאן צוטט העניין השני מהם. על ספר מנהגים זה, ראה מאמרי: 'ספר מנהגים לרבי ברוך שליו ציבור מטרוויש: תיאור ראשוני וההדרת הפרק על סוכות, שמיני עצרת ושמחת תורה', ישורון, לו (תשעז), עמ' קס-קעה, ושם, עמ' קסח-קסט והערה 9, נתברר טיבו של כת"ל מונטיפיורי 150 וההוספות שבגליונותיו.

לנרשם אצל א' הולנדר (E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in Manuscript*, Leiden and Boston 2005, p. 220), ידועים רק שני כתבייד המחזיקים פירוש – רציף או הערות בלבד – לפיוט 'אימתן סודרת קלוסך במקהלות' המדובר: לונדון, אוסף דוד סופר 5 (מתכ"ל: F70553), דפים 180א-181א (הועתק בשנת ה'ס"א, 1301); לונדון, הספרייה הבריטית Or. 2735 (מתכ"ל: F6386), דפים 299-300א (הועתק במאה השלוש-עשרה או הארבע-עשרה), ובשניהם אין כל התייחסות לבעיות של הטורים הנידונים כאן: "חק ארבע עשרה סעודות / חביץ לאכול בסָפָה ולהתחדות". כת"ל דוד סופר 5 מחזיק בנוסח חליפ' ו'מתוקן' (עי' להלן, ליד הערה 47 ובה) ואותו הוא מפרש (נדפס בספרי: גנוי חג הסוכות: אסופת גוים מתורתם של ראשונים בענייני חג הסוכות, ירושלים תשעח, עמ' כח), ואילו כת"ל הספרייה הבריטית 2735, המחזיק את הנוסח המקורי (כנראה) ויש בגליונותיו כמה הערות על פרטים הלכתיים שבפיוטנו, לא התייחס לנידוננו.

⁴⁷ מחזור סוכות, עמ' 39, 'נוסח אחר' בסוגריים.

אין ספק שנוסח המחזרות החילופי אינו המקורי, שכן לנוסח הראשון של המחזרות ("חק ארבע עשרה סעודות...") עומדת חזקת הנוסח המוקשה ומרביתם המכריעה של עדי הנוסח. פיוטנו ידוע מעשרה כתבייד: א, כ, ע, פ, ר, ט, ל, פ, צ, ח (ראה: מחזור סוכות, עמ' 38, שינוי נוסחאות; סימני כתבייד נרשמו שם, מבוא, עמ' מה-מט), והנוסח החליפי של המחזרות מופיע רק בכתבייד יחידאי: צ (ראה: מחזור סוכות, עמ' 39, שינוי נוסחאות לטור 8) ובכתבייד נוסף – לונדון, אוסף דוד סופר 5 – שהמהדירים לא השתמשו בו (עי' לעיל, הערה 46). אכן בביאורם לפיוט כתובים המהדירים: **"בַּקְצֵת כִּי"** [=כתבייד] החליפו כאן בנוסח דלקמן: 'חוק סעודות אם מיעט אם ריבה'... (מחזור סוכות, עמ' 39 ביאור לטור 8). משמע שהמחזרות

ו. מרכיבים אחרים ודורות אחרונים

האחיזה בשיטת רבי אליעזר, שיש לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, מופיעה בתפוצות אך ורק במקומות שעמדו תחת השפעה ארצישראלית - איטליה, אשכנז וצרפת, ובמדה מועטת יותר, גם פרובאנס. ואילו בבבל ובארצות שהושפעו ממנה, כמו ספרד וצפון אפריקה, אין אף לא היקרות אחת של דעה זו. והסיבה פשוטה וברורה. לתלמוד הבבלי, נדחתה לגמרי שיטתו של רבי אליעזר, שהוא עצמו חזר מדעתו הראשונה, ולכן אפילו אם נחרוג מהכלל ש'הלכה כרבים', אין לנו דעת 'יחיד' שנעשה כמותה. לא כן לתלמוד הירושלמי, שרבי אליעזר נשאר בעמדתו שיש לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה בתורת 'מצוה'⁴⁹, שעומדת לפנינו דעת יחיד שאפשרי לנקוט כמותה במקרים חריגים.

ואם כי מצאנו לר' יוסף אבן אביתור (ספרד-מצרים; ד'תש-תשפד, 940-1024) שהזכיר באחד מפיוטיו את אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה, אין כל הכרח להניח שהוא חיבר את אותו פיוט בעודו בארץ מכורתו, ספרד, שבאותה מדה ניתן לומר שהוא חיברו אחרי גלותו למצרים, שם נעשה לאחד מעמודי התווך של הקהילה הארצישראלית!⁵⁰ ר' יוסף אבן אביתור אומר את הדברים בפיוט הושענא לשבת 'איומה נועדה שפוך למולך עתרת', העוסק - כנגוד מיעודו - בשבת ובמצות סוכה, ובעיקר בהלכותיהן, ובין הלכות הסוכה הוא קובע את אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה. אביא את הנוגע לענייננו ומעט מהקודם לכן, להבנת ההקשר הרחב:

קִרְמִין וּמִצְעוֹת פּוֹרְשֵׁת בָּהּ וְסוֹדֶרֶת
קוֹמָתָהּ מִגְבֵּהָתָה עַד טַפְחִים עֲשֶׂרֶת
רוֹקֶמֶת צִלָּתָהּ הִיּוֹת חֲמָתָהּ מַחֲסֶרֶת
רְצוּפָה לְאַרְבַּע עֶשְׂרֵה וְאַרְוַחָה מִיּוֹתֶרֶת.⁵¹

- החילופית מופיעה ביותר מכתב יד אחד, אך בשינויי הנוסחאות הם לא ציינו אלא כתי"א אחד בלבד, וכאמור. 48
כהערת אגב אעיר, שבפיוט צרפתי אחר - מערבית 'אתנה צדקות אל בעמי' - לר' שמחה ב"ר יוסף טוב-עלם, שגם הוא הוקדש ברובו להלכות ודיני סוכה, נקט הפייטן כדעת חכמים, שיש לאכול בסוכה רק בליל יום טוב ראשון של סוכות: "קִבְּעוֹת חֶק אֶכִּילָתוֹ / רִאשִׁית תְּבוּאָתוֹ / בְּחַג הַסֻּכּוֹת" (מחזור סוכות, עמ' 50). כלומר: חיוב אכילה בסוכה הוא רק ב'ראשית תבואתו', בסעודת ליל יום טוב ראשון.
- 49 על ההבדל בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי, בעניין הזה, עי' לעיל בתחילת המאמר.
- 50 ר' יוסף אבן אביתור נולד בספרד המוסלמית באמצע המאה העשירית (סביבות שנת ד'תש, 940), שם החל בכתיבת פיוטיו. בהמשך, לא יאוחר משנת ד'תשמא (985), יצא את ארץ מולדתו והיגר לפוסטאט שבמצרים, בה עשה את מרבית שנות חייו הבוגרים ושם היה עיקר פעילותו הפייטנית, עד פטירתו אחרי שנת ד'תשפד (1024). בפוסטאט הוא פעל בכנסת השאמיים (כלומר, של בני ארץ ישראל) וראה את עצמו קשור ביישובת ארץ ישראל. לקורות חייו, ראה: ע' פליישר, 'בחינות בשירתו של רבי יוסף אבן אביתור', אסופות, ד (תשנ), עמ' קכח-קלד. על פעילותו בכנסת השאמיים וזיקתו הגדולה ליישוב הארצישראלית, ראה: פליישר, שם, עמ' קל והערה 19; ש' כהן, 'פיוטים לתשעה באב מאת ר' יוסף אבן אביתור', קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר יז (כז), תשסג, עמ' 220 והערה 38.
- 51 הפיוט נדפס בפירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה, מהדורת הרב א' סופר (בתוך: ספר המכתם:

ביאור: כל הקטע מדבר במצוות של חג הסוכות שכנסת ישראל מקיימת. 1 **קרמין ומצעות פורשת בה וסודרת:** כנסת ישראל מסדרת ופורשת בסוכה קרמין ומצעות, כדי לנאותה. השווה בבלי, שבת כב ע"א: "תניא: סככה כהלכתה, ועיטרה בקרמים ובסדינין המצויירין, ותלה בה אגוזים אפרסקין..." | 2 **קומתה מגבהת עד טפחים עשרת:** את קומת הסוכה מגביהה שתהא עשרה טפחים, לכל הפחות, כי פחות מכך הסוכה פסולה. השווה משנת סוכה, א א: "סוכה... שאינה גבוהה עשרה טפחים... פסולה". | 3 **רוקמת צלתה:** אורגת את צל הסוכה. והפייטן מדמה את סיכוך הסוכה לאריגה. **היות חמתה מחסרת:** שהסיכוך ימעט ויחסר את חמתה של הסוכה, היינו שהצל יהיה מרובה מן החמה. השווה משנת סוכה, א א: "סוכה... שחמתה מרובה מצילתה - פסולה". | 4 **רצועה:** ערוכה. היינו, הסוכה ערוכה ומיוחדת. **לארבע עשרה:** סעודות. **וארוחה מיותרת:** וארוחה נוספת. וכנראה כוונתו לסעודה שלישית של שבת שבמועד, שלא באה בחשבון ארבע עשרה סעודות. כן בפירוש הושענות לרבינו מאיר המעילי מנרבונה (לעיל, הערה 51), עמ' 161. והשווה: בית הבחירה, סוכה כז ע"א, ועוד.

רק בתקופה מאוחרת מאוד, בימיהם של רבותינו האחרונים, מופיעה אצל אחד מחכמי צפון אפריקה הדרישה לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה. כן מפייט ר' יעקב אבן־צור (מרקו; ה'תלג-תק"ג; 1673-1753) ברשות לנשמת של סוכות 'בני אהובי זאת היא העצה':

יְדִידִי, עֲשׂוּ קָבַע, בְּסֻכָּה / מוֹקֶפֶת בְּשֻׁלַּשׁ דְּפָנוֹת
וּבְסֻכָּךְ כֶּשֶׁר עַל גְּבִיָּהֶם, כ־ / אֲשֶׁר צִוָּה צוּר דֵּר מַעֲוֹנוֹת
כִּי כֵן הוּא רָם גַּם שׁוֹכֵן אֶת דָּכָא / מִסְתַּתֵּר בְּשִׁפְרִיר חֲבִינוֹת
שֶׁם תֹּאכְלוּ אַרְבַּע עֶשְׂרֵה סְעֻדוֹת / לָחֶם וּבִשָּׁר וּמִטַּעֲמִים
גַּם בָּהּ תַצְיִעוּ מִטּוֹת חֲמוּדוֹת / בְּטַח תִּהְיוּ שׁוֹכְבִּים נִרְדָּמִים.⁵²

ביאור: 1 **ידידי:** ישראל. **עשו קבע:** עשו חוק. | 2 **צור דר מעונות:** הקב"ה. | 3 **שוכן את דכא:** על־פי ישעיה נז טו. **בשפירר חביונות:** בשמים הנסחרים. | 4 **שם:** בסוכה. | 5 **גם בה תציעו מטות חמודות:** השווה בבלי, סוכה כז ע"ב: "תנו רבנן: כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו עראי. כיצד? היו לו כלים נאים - מעלן לסוכה, מצעות נאות - מעלן לסוכה".

איני יודע כיצד הגיע ר' יעקב אבן־צור להורות לקהילתו על אכילת ארבע עשרה סעודות בסוכה, הן לכאורה לא הכיר ולא ידע מהמנהג הארצישראלי הקדום. האם הוא הגיע להוראה זו מדעתו וסברתו, מאחר שגם בזמנו היה הנהגה הרגיל לאכול שתי סעודות בכל יום? ושמה התגלגל למקומו המנהג מאיטליה או מאשכנז בדרך שנסתרה מעינינו? אין בידי להשיב על הדברים, ולעת עתה תיוותר שאלה זו ללא מענה.

פירוש על הרי"ף לרבינו דוד ב"ר לוי מנרבונה: על מסכתות סוכה, ביצה, מועד קטן ופסחים, ניו־יורק תשי"ט, עמ' 139, והובא כאן בהשוואה ל'מאגרים'. הרב סופר מזהה את הפייטן כאביו של הרד"ק (שם, עמ' 136 הערה א), וזו טעות, שאין ספק שהוא ר' יוסף אבן־אביתור.

52 ב' ברייתקה, פיוט־ר' יעקב אבן־צור, ירושלים תשמח, עמ' 161.

ז. סיכום

לדעת התלמוד הבבלי, חזר בו רבי אליעזר משיטתו הראשונה, ולדעתו הסופית אין כל חובה לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה ואפילו לא בתורת 'מצוה', אבל לדעת התלמוד הירושלמי, נשאר רבי אליעזר בעמדתו הראשונית, שיש לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה שלא בתורת חיוב גמור אלא כ'מצוה'. גישת התלמוד הירושלמי, שאין דעתו של רבי אליעזר דחויה מעיקרא, הביאה לאימוץ דעתו בארץ ישראל שעמדה תחת השפעת התלמוד הירושלמי, כפי שמתועד בכמה יצירות פייטניות ארצישראליות קדומות, ואפשר שהמנהג הארצישראלי הוא שריד להלכה הקדומה של ימי הבית, שדעתו של רבי אליעזר בצרוף ארחות החיים של אותם דורות לאכול יום-יום שתי סעודות הביאו להשתמרות עד תקופה מאוחרת.

המנהג הארצישראלי לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה נתקבל – באופן מצומצם, כמסתבר – במקומות שעמדו תחת ההשפעה הארצישראלית, ראשית באיטליה ובהמשך באשכנז וצרפת, וכנראה גם בפרובאנס. הדבר מתועד בפיוטים ובפרשנות מקראית, ובעיקר בחיבורי הלכה ומנהג עממיים שנכתבו בידי חכמים שלא מהשורה הראשונה, אשר לא חששו מלתעד ולהורות את המנהג הסותר את כללי הפסיקה המסורתיים. אך חכמים אחרים, שנצמדו לשיטת התלמוד הבבלי ולכללי הפסיקה המקובלים, דחו את המנהג, תמחו על התומכים בו ובמקרה אחד גם יצאו 'לתקן' ולשנות מחרוזת פיוטית שנכתבה על-פיו. לעומת זאת, באזורים שעמדו תחת השפעה בבלית, כמו ספרד וצפון אפריקה, איננו שומעים מאומה על המנהג לאכול ארבע עשרה סעודות בסוכה, אלא רק בתקופה מאוחרת מאוד ורק היקרות אחת בלבד.